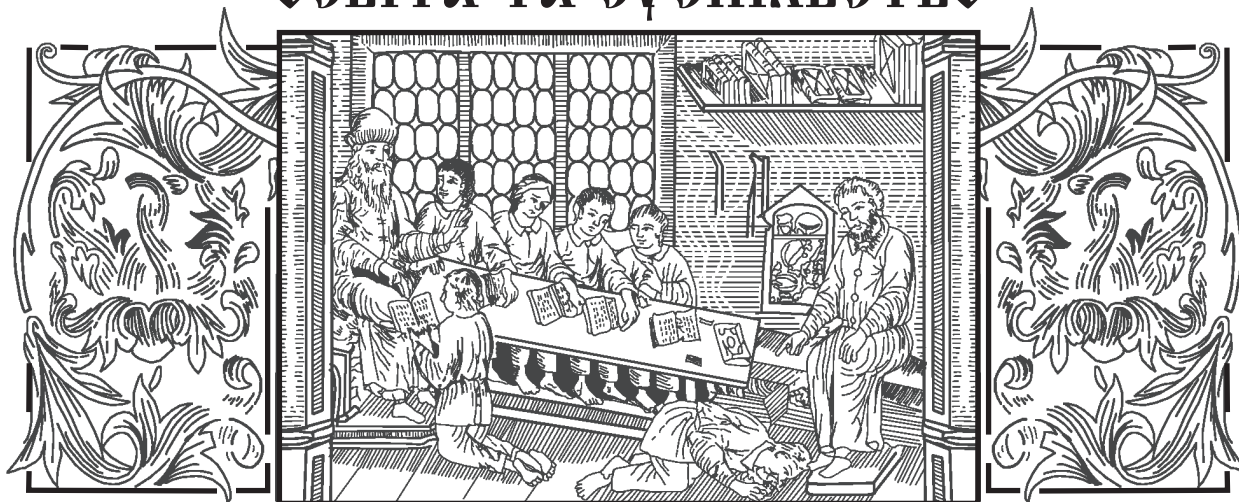

ОСВІТА ТА СУСПІЛЬСТВО

УДК 37.08.1 (091)

DOI:10.30837/nc.2021.3.03

ЖИТТЯ В ІМ'Я ІСТИНИ, ДОБРА ТА КРАСИ

Олександр Пономарьов,
кандидат технічних наук, професор,

Максим Черемський
асистент,
Національний технічний університет
“Харківський політехнічний інститут”

До 230-х роковин від дня народження Адольфа Дістервега

В 2020 році ми разом з німецькою та всією світовою педагогічною спільнотою відзначили ювілейну дату, а саме 230 років від дня народження визнаного класика педагогічної думки та освітньої практики, видатного німецького педагога-новатора, демократа та гуманіста Фрідріха Адольфа Вільгельма Дістервега. Ім'я славетного просвітителя стоїть поряд з такими визначними іменами як Демокрит, Сократ, Платон, Марк Фабій Квінтіліан, Ян Амос Коменський, Джон Локк, Жан-Жак Руссо, Йоган-Генріх Песталоцці, Фрідріх Вільгельм Август Фребель та іншими прославленими іменами тих, хто осяював морок світлом знань, даруючи людям щастя пізнання себе та світу в цілому. Адольф Дістервег був тим, хто продовжив справу визначного

швейцарського педагога та письменника Йоганна-Генріха Песталоцці, який був меценатом та засновником притулків для бідних дітей і сиріт та шкіл для підготовки народних вчителів.

Адольф Дістервеґ народився 29 жовтня 1790 року в невеликому місті Зіген в сім'ї юриста. Отримав вищу освіту в Герборнському та Тьубінгенському університетах, де здобув науковий ступінь доктора філософії. Працював домашнім учителем, викладав у середніх школах Вормса, Франкфурта-на-Майні. Починаючи з 1819 року, протягом 28 років був директором учительських семінарій у Мерсі та Берліні, одночасно викладаючи педагогіку, математику та німецьку мову.

Вудучи послідовником ідей Песталоцці Дістервеґ сміливо зробив подальший рішучий крок на шляху розробки і впровадження теорії розвиваючого навчання. Фактично ще й сьогодні є шкільні вчителі та викладачі вищої школи, які відокремлюють навчання від виховання, особистісний розвиток учня чи студента від його соціалізації. Тож був потрібен блискучий педагогічний талент Адольфа Дістервеґа, щоб зрозуміти, що всі ці завдання є функціями або складниками цілісного освітнього процесу. Як і Песталоцці, Дістервеґ був глибоко впевнений у тому, що людська природа чітко проявляє себе у задатках. Але, на відміну від свого видатного попередника, він писав, що ці «задатки дають лише можливість до розвитку та освіти». Завдання ж виховання він вбачав у пробудженні цих задатків та у їх спрямуванні на самодіяльний розвиток.

На глибоке переконання вченого-педагога, раціонально сплановане й організоване виховання має ґрунтуватися на таких трьох фундаментальних принципах. По-перше, це природовідповідність, тобто обов'язкове урахування як вікових, так і індивідуальних особливостей кожної дитини, характеристик її фізичного, інтелектуального і психічного розвитку. По-друге, це принцип культуровідповідності, який передбачає обов'язкове ураху-

вання особливостей середовища, в якому живе дитина, національних культурно-історичних традицій, духовної ситуації. По-третє, це принцип самодіяльності, сенс якого полягає у прагненні виявлення характерних індивідуальних здібностей і схильностей дитини та всебічного розвитку її творчості, фантазії, креативних здібностей і життєвої активності.

Вчений добре розумів, що реалізація цих принципів в освітній практиці вимагає відповідної підготовки вчителів. Тому з 1827 року й до кінця життя Дістервеґ видавав журнал «Рейнські листки для виховання та навчання», в якому опублікував понад 400 статей, а з 1851 року ще й організував видання спеціалізованого журналу «Педагогічний щорічник». У своїх публікаціях вчений особливу увагу приділяв проблемам народної школи. Він написав понад 20 підручників для учнів, кілька посібників для вчителів. Серед них найбільш відомим став підготовлений ним спеціальний посібник «Керівництво для освіти німецьких учителів», який вийшов друком 1835 року і знайшов істотне поширення в освітньому середовищі та визнання педагогічної громадськості. В ньому, спираючись на наведені фундаментальні принципи, Дістервеґ сформулював цілісну систему дидактичних положень.

У цьому Керівництві він наводить цілу множину узагальнених та систематизованих практичних порад і рекомендацій, надзвичайно важливих і корисних для вчителя. Вони стосуються організації самоосвіти вчителя та його самовдосконалення як у сфері, до якої відносяться його навчальні дисципліни, так і у сфері власне педагогіки, дидактики і методики викладання. Дістервеґ був впевнений, що вчитель відіграє визначальну роль в навчанні, вихованні та розвитку дітей. Тому він палко популяризував професію вчителя та його професійну педагогічну діяльність.

Адольф Дістервеґ як і його духовний учитель Йоганн-Генріх Песталоцці багато уваги приділяв бідним дітям і сиротам, створюючи для них притулки та школи.

Зокрема, таким є притулок в місті Панкау, названого на честь Песталоцці. Водночас Дістервег організовує товариства для допомоги вдовам та сиротам учителів.

На жаль, в 1847 році на піку своєї реформаторської діяльності, внаслідок різних суперечностей та несправедливих обвинувачень, що сипалися на педагога з усіх боків, Дістервег звільняється з посади директора Берлінської семінарії та йде у відставку, присвятивши себе повністю літературній діяльності. З 1851 року Дістервег починає видавати «Педагогічний щорічник», який припинив своє існування зі смертю його автора, в 1866 році.

За свої мудрі поради для вчителів Дістервега називали «вчителем німецьких учителів». Він прагнув об'єднати німецьке вчительство й був обраний головою Всезагальної вчительської спілки, а в 1858 році в Берліні Дістервега обирають в Палату депутатів, де він всіма силами обстоює інтереси вчителів і учнів, захищаючи їхні права та свободи.

Основою навчання Адольф Дістервег вважав принцип природовідповідності. На думку педагога навчання та виховання особистості має відбуватися відповідно до законів природного розвитку індивідууму. «Не лише розвиток пізнавальної діяльності, але також головним чином розвиток емоційної та вольової сфери, свіжість та жвавість відчуттів, сила духу, непохитність рішень, одним словом — все формування характеру, значною мірою залежить від фізичних властивостей індивідууму» [1, с. 350].

Дістервег з великою пошаною ставився до внутрішнього світу дитини, її особливостей та можливостей, здійснюючи навчання згідно із законами дитячої природи. А ті способи навчання, котрі суперечили природному розвитку дитини, педагог вважав «неприродними та непридатними» [2, с. 354].

Педагога можна сміливо назвати предтечею «науки про дитину». Дістервег закликав своїх колег рахуватися з особливостями дитячого розвитку, зауважуючи, що «в цьому відношенні слід рахуватися з

відмінностями дитячої природи та сприяти її своєрідному розвитку» [2, с. 388].

Для цього вчитель, на думку Дістервега, має вивчати вікові особливості учня, керуючись природними ступенями розвитку дитини. «Один і той самий предмет інакше викладається хлопчику, ніж юнаку, інакше чотирнадцятирічному, ніж десятирічному хлопцю» [2, с. 362].

Педагог виділяв три основних ступеня розвитку дитини, а саме: ступінь відчуттів, ступінь фантазії, ступінь вільного самовизначення та самодіяльності.

Ступінь відчуттів характеризується безпосередніми зовнішніми збудженнями, що впливають на духовне життя дитини. В цей час вона збагачується різними відчуттями, що допомагають їй пізнати світ. І чим більш розмаїтою є палітра відчуттів в дитини, тим багатомірнішим є і її знайомство з навколишнім світом.

Ступінь фантазії характеризується переважанням уявної сфери. В цей період дитина багато фантазує, створюючи в своїй уяві власний світ мрій та фантазій. «Звідси любов до оповідань, казок, робінзонад та страх перед привидами (в усіх дітей з живою уявою, відсутність якої не повинно радувати вихователя!)» [1, с. 353].

Звісно світ фантазії дитини часто входить в протиріччя з реальними знаннями, проте саме фантазія розсуває рамки наших уявлень про світ та відкриває нові обрії для творчої думки. Водночас, на основі фантазії формуються кращі риси людини, зокрема героїзм та ліризм. «Кожний сильний народ переживає такий час героїства та поезії. В Греції то були часи героїв, в Німеччині — краща частина середньовіччя. Це — перехід від чуттєвої залежності до вільного самовизначення» [1, с. 352].

Третій ступінь — ступінь вільного самовизначення та довільно спрямованої самодіяльності, що характеризується потягом дитини до самостійних досліджень і шукань. На цьому ступені відбувається формування розумової сфери, яка в свою чергу спирається на чуттєві сприйняття

та фантазію дитини, сприяючи формуванню власних ідеалів та цінностей в ім'я служіння «істинному, доброму та святому» [1, с. 354].

Тому вищим завданням освіти Дістервеґ вважав розвиток самодіяльності, а головне завдання педагога вбачав у стимулюванні учня до вироблення власного «Я» [3, с. 72; 173].

Самодіяльність, на думку педагога, слід збуджувати шляхом створення умов для самостійного, незалежного життя учня в школі. «Чим більш незалежне та самостійне життя створює вчитель в школі — тим досконалішим та повнішим буде шкільний побут... Тому необхідно покласти на учнів, наскільки це є можливим, все внутрішнє управління школою, і таким чином влаштувати діяльність, щоб учителю лише у виняткових випадках доводилося втручатися в справи учнів» [4, с. 111-112].

Прагнучи виховати активну самодіяльну особистість, Дістервеґ критикував сучасну йому книжну школу, котра привчала учня до пасивності, змушуючи його вчити незрозумілі йому абстрактні поняття та істини. На думку педагога, до юнацького віку ніяке абстрактне викладання в точному значенні цього слова не годиться для учня. Тому не слід мучити дитину різними граматичними визначеннями, «даючи, наприклад, визначення іменника, дієслова, підмету, додатку і т. д.» [2, с. 362].

Критикуючи абстрактне навчання в школі Дістервеґ радив педагогам йти в своїх поясненнях учням від окремого до загального, від конкретного до абстрактного, а не навпаки. Цей принцип дає змогу учню по-справжньому пізнати предмет, його природу. Застосування цього принципу, за словами педагога, дає можливість «вигнати беззмистовне навчання, порожню, нікчемну, шкідливу, послаблюючу розум гру у визначення абстрактних понять, котра призводить до безглузлого повторення незрозумілих слів і тому поневолює розум та перешкоджає його нормальному розвитку» [2, с. 366].

Тому Дістервеґ вважав, що навчання має здійснюватися в елементарний спосіб, тобто спираючись на чуттєвий досвід учня. Адже, за словами педагога, «кожне правдиве знання виходить з чуттєвого пізнання» [1, с. 353].

Завдяки чуттєвому сприйняттю, дитина починає самостійно мислити. Дитина, озброєна чуттєвим досвідом має уявлення про все те, що оточує її. Якщо вона живе в селі, вона знає як пахне та чи інша квітка, який на смак той чи інший фрукт, або як співають пташки. Міська дитина, котра відірвана від світу природи, може про все це не знати. Проте вона знає про театри, музеї, цирки, атракціони, тобто про все те, про що, в свою чергу, сільська дитина не має уявлення, або якщо і має, то досить приблизне. Це, у свою чергу, відображається і на її мисленні. Тому чуттєве сприйняття, на думку педагога, є єдиною, правдивою, міцною і вірною основою мислення дитини. «Саме по собі воно (мислення) є беззмистовним та порожнім. Чуттєве сприйняття та набуте за його допомоги знання володіє самостійним значенням та цінністю. Цього не можна сказати про абстрактне мислення, про мислення за допомогою понять» [1, с. 354].

Тому чистого мислення без чуттєвих сприйнять зовнішнього та внутрішнього світу, за словами педагога, взагалі не існує. В протилежному разі воно б було беззмистовним та порожнім. І навпаки, «мислення, що спирається на чуттєвий або безпосередній досвід, ні в якому разі не може бути беззмистовним» [1, с. 354].

Те ж саме стосується і сприйняття мистецтва, яке складається не лише з загальної ідеї, але й з частковостей, що спираються на наші особисті чуттєві сприйняття. За словами видатного німецького поета та філософа Йоганна-Вольфганга Ґете, — «загальна ідея доводить переважно те, що даного поета ми оцінюємо лише на основі чужих думок; якщо ж ми з'ясували собі кожну частковість його поезії, то це, без сумніву, свідчить про те, що ми самі глибоко відчували і цілком з'ясували творіння цього поета» [1, с. 354-355].

Тому, на думку педагога, вкрай шкідливо та небезпечно відстороняти учня від чуттєвого сприйняття дійсності, вводючи його надто рано в сферу абстрактного мислення. «В цьому випадку людині пропонують замість страви природовідповідної, багатой, поживної та такої, що підтримує бадьорість духу страву штучну, нестравну, важку» [1, с. 355].

Натомість в школах, як правило, поширений, так званий, науковий спосіб навчання, котрий полягає в тому, що учню пропонуються загальні положення, зокрема, різні аксіоми, визначення, схеми та принципи, які він змушений заучувати, не розуміючи їхнього значення. Вчитель, який дотримується наукового методу, на думку Дістервега «викладає, повідомляє, пояснює, вчить догматично. Якщо іноді і піднімається якесь питання, то відповіді на нього не надається значення; з нього не дістаєш ніякої користі, і справа продовжується в заздалегідь визначеному напрямку. Питання задаються лише для видимості. Учень завжди приречений на пасивне сприйняття, на отримання готового, на заучування, списування» [2, с. 373].

Елементарний же спосіб навчання починає не з кінця, як це робить науковий спосіб, що спирається на догматичне викладення загальних положень науки, де все відбувається в заздалегідь обдуманому напрямку, а спочатку, виходячи з наявного рівня розвитку учня. Тобто знання не підносяться учню, так би мовити «на тарілочки», а він має самостійно, спираючись на власний чуттєвий досвід, крок-по-кроку підніматися до вершини, долаючи перешкоди та знаходячи нові шляхи та напрямки до наміченої цілі. Завдання ж педагога полягає в тому, щоб запропонувати учню допомогу, коли він цього потребуватиме. За словами Дістервега «поганий учитель підносить істину, гарний вчить її знаходити» [2, с. 374].

Елементарний спосіб навчання, за словами педагога, має бути представлений не лише в початкових школах, але й у гімназіях та академіях. Він привчає учня

та студента не до механічного заучування тексту, а до самостійного пошуку істини. «Цей метод доречний скрізь, де знання має бути набутиим, тобто для всіх тих, хто вчиться. Тому, якщо професор університету не бажає або не може застосовувати запитального навчання, то він має найменні викладати науку в розвивальний спосіб, тобто елементарно, представляючи слухачам живий процес мислення. Лише таким чином студенти привчаються мислити» [2, с. 373].

Водночас, завдяки елементарному способу навчання, учень розвивається всебічно та багатогранно. «Ми називаємо це навчання елементарним, тому що воно охоплює та розвиває всі задатки учня в самій їхній основі» [2, с. 372].

Натомість тисячі вчителів і досі обмежуються сухим викладенням понять, наслідуючи мертвий абстрактний метод старої школи. «Коли б вони захотіли зрозуміти, як формуються уявлення в голові дитини, то можна було б сподіватися, що вони зміняться» [2, с. 367].

Відповідно елементарний спосіб навчання потребує наочного представлення предмету чи явища, що вивчаються. Дістервег цитує слова визначного німецького філософа та педагога Іммануїла Канта про те, що «поняття без наочності є порожніми» [2, цит. за с. 367].

Те ж саме стосується і засвоєння різних правил. Для того, щоб вони не були порожнім звуком, їх слід будувати на реальних прикладах та фактах, які і дають справжні уявлення про навколишній світ. На жаль, педагоги здебільшого будують навчання на правилах, котрі попередньо не підкріплюють прикладом чи фактом, внаслідок чого справжнього розуміння правила не відбувається. «Правила — це абстракція з прикладів, принципів: роздуми над фактами. Без прикладів незрозумілими є правила, без фактів принципи» [2, с. 367].

Дістервег був проти того, щоб переобтяжувати учня знаннями, які він ще не готовий сприймати. «Як часто ще доводиться доводити, що учні багато вчать пе-

редчасно. В цьому випадку вони не лише не можуть скористатися цим матеріалом, але він навіть заважає засвоєнню необхідного, успішному просуванню вперед, через те, що відбиває всяке бажання та інтерес до навчання, і, окрім того, обтяжує пам'ять, де, не отримуючи застосування, пліснявіє та гниє» [2, с. 363].

Тому, на думку педагога, учня слід вчити того, що на даний момент для нього є головним, а не годувати його обіцянками, що ті чи інші знання знадобляться йому в майбутньому. Для дитини важливо лише те, що вона може використати негайно, відповідно до свого запиту. Натомість учнів змушують зачувати слово в слово незрозумілі їм тексти та формули, котрі «нічого не говорять ні їхньому розуму, ні серцю, тому, що у першого ще немає сил, а у другого ще не прокинулося потреба в цьому» [2, с. 364].

Тож, вчитель, на думку Дістервега, має виходити з наступних положень:

- 1) кожне незрозуміле положення, котре зачується, є шкідливим;
- 2) кожна незмінна догма, що не залучається в потік освіти, яка розвивається, пригнічує наш дух;
- 3) змушувати учня повторювати незбагненні або незрозумілі положення є безвідповідальним.

Ці положення мають спонукати педагога «міцно триматися любові до зрозумілого та простого» [2, с. 383].

Важливою умовою успішного навчання Дістервег вважав вміння педагога робити навчально-пізнавальну діяльність учня цікавою та захоплюючою. На думку Дістервега «мистецтво навчання полягає не в умінні повідомити, але в умінні збуджувати, будити, оживляти. А як же можна збуджувати без збудження, пробуджувати дримаюче без самодіяльності, оживляти без життя? Лише життя породжує життя» [3, с. 196].

Педагог має прагнути робити навчання цікавим та захоплюючим, тому що «цікаве збуджує не буденний, але вищий, вільний або чистий інтерес, котрий є знайомий лише освіченій людині і сам

у свою чергу сприяє освіті. Для вчителя ж здатність робити навчання цікавим має ще й особливий інтерес, адже учень набуває завдяки цьому вільний потяг до істини, до добра та краси і залюбки займається цими високими предметами» [2, с. 407].

Дістервег дає поради вчителям, як робити навчання цікавим, а саме: «1) за допомогою різноманітності, 2) жвавості вчителя, 3) всієї його особистості взагалі» [2, с. 407].

Навчання, на думку Дістервега, має викликати в учня стан радісного піднесення, а не сум та страждання. Тому педагог закликав своїх колег бути веселими та життєрадісними. «Більше всього прошу вас, щоб ви в моєму домі були найбільш веселою людиною; веселість полегшує дітям будь-яке навчання» [4, с. 111].

Отже, за словами Адольфа Дістервега, сучасна школа, що страждає на переоцінку знань, має більше уваги приділяти вільному, індивідуальному розвитку учня, добиваючись «природовідповідної гармонійної освіти свого вихованця, а саме: розвитку (розкриття) його внутрішніх сил шляхом збудження, а не накопичення (нагромадження) навчального матеріалу, органічної, а не механічної, багатобічної, а не однобічної освіти». Лише таким чином педагог «досягає не лише індивідуальної, але й суспільної, не лише загальнолюдської, але також і національної, одним словом, істинної освіти!» [2, с. 389].

Багато уваги педагог приділяв «культурі почуття та серця» дитини, тобто естетичному її розвитку, виховуючи в ній потяг до «шляхетного, прекрасного та величного». Дістервег вважав, що «нездатність радіти чужою радістю та сумувати чужим горем, нечутливість до різних проявів і вимог гуманності передбачає низький рівень культури особистості» [1, с. 357]. Тому педагог виховував в дітях кращі риси характеру, такі як доброта, щирість, мужність, відвага, самостійність та багато інших рис, які роблять людину людиною.

Адольф Дістервеґ все своє життя борювався за утвердження нової німецької школи, котра б мала увібрати все найкраще з того, що створило людство впродовж віків, зокрема, кращі традиції античної, середньовічної та народної педагогіки. Так в античній школі педагогу був близьким ідеал «калокагатії», що передбачав виховання людини на засадах краси і добра. Головним принципом навчання в греків та римлян був не примус, а добра воля учня, який з радістю навчався і музиці, і спорту, і математиці, і граматиці. Тож і не дивно, що з таких учнів виростали визначні філософи, митці та державні діячі, з яких ми беремо приклад і по-сьогодні.

В середньовічній педагогіці Дістервеґ знаходив ідеал в християнських цінностях, основними з яких були «віра», «надія» та «любов». Християнське виховання шанувало особистість, вважаючи її «найблагороднішим у всій розумній природі» [5, с. 408].

Епоха Середньовіччя виховувала лицарів без страху і докору, що здійснювали подвиги в ім'я чарівних дам та захищали рідну землю від завойовників.

З великою любов'ю Дістервеґ ставився до народної творчості, черпаючи в казках, піснях, легендах та прислів'ях мудрість і натхнення. Тому педагог був великим сподвижником народної школи, всіляко сприяючи її розвитку та процвітанню.

Ш педагогічна діяльність Адольфа Дістервеґа дає нам приклад справжньої любові до дітей та їхнього світу почуттів, думок і фантазій, на основі яких педагог здійснював навчання. Таке навчання Дістервеґ називав елементарним, бо воно відштовхувалося не від абстрактного, а від конкретного, чуттєвого досвіду дитини. Завдяки елементарному способу навчання розвиток дитини відбувався гармонійно та органічно, тобто у відповідності з її природою. Вважаючи свободу природною потребою дитини, педагог закликав учителів давати «більше простору для сили, що вільно розвивається» [3, с. 175].

Ідея педагога стосовно самодіяльності учня є дуже затребуваною, особливо сьогодні, в час пандемії, так званого «коронавірусу», коли всі школи змушені йти на карантин та проводити заняття в дистанційному режимі. З одного боку це створює великі проблеми як для вчителів так і для учнів. З іншого боку — це є прекрасна можливість для учня чи студента виявити власні думки, почуття, фантазію та волю. Педагог же у свою чергу має пропонувати для своїх підопічних такі завдання, які б сприяли самостійності думки та креативному розвитку особистості. Що стосується уроків та лекцій то вони повинні викладатися в елементарний спосіб, спираючись на чуттєвий досвід особистості.

Ідеї визначного педагога є вкрай актуальними сьогодні, в умовах надзвичайно мінливого світу, втрати духовних орієнтирів та панування технократичного типу мислення. Прикладом спадковості педагогічних принципів можна вважати ідеї Василя Олександровича Сухомлинського та його практичну освітню діяльність, в процесі якої педагог організовував для учнів екскурсії на природу й навіть проводив там заняття. В своїй «Школі радості» Сухомлинський відштовхувався від індивідуальності дитини, її особливостей та можливостей і на їхній основі вибудовував навчання. Заняття ж просто неба давали можливість кожній без виключення дитині пізнавати світ та відображати його красу та велич в творчості.

Ще одним прикладом стало поширення так званих «зелених шкіл», які орієнтовані на екологічне виховання й істотно змінюють саме уявлення про освіту. Тут вчать не просто любити природу, а приділяють особливу увагу екології. У спорудженні цих шкіл та предметах їх інтер'єру використовуються екоматеріали, і навіть звичайний папір вимагають витратити економно. Так, у долині ріки Аюнг на Балі є досить екзотична школа без стін, а дах тримається на бамбукових жердинах. Це допомагає дітям відчути свою єдність з природою. Шкільні дошки тут виготовлені з переробленого автоскла,

а сонячні панелі, встановлені на даху, виробляють електрику для власних потреб. Навіть шкільний автобус як паливо використовує відпрацьовану олію, а не бензин, зменшуючи на 80 % забруднення довкілля. Цікаво, що в класи вільно заходять мавпи, ящірки й інші представники місцевої фауни.

Ще одним прикладом може слугувати школа в Шотландії, опалення в якій здійснюється за рахунок тепла, що виділяють учні й викладачі, комп'ютерна та оргтехніка. У всіх приміщеннях є датчики, які у разі потреби вмикають і вимикають світло. Дощова вода збирається у спеціальні баки й використовується для технічних потреб. Подібні школи функціонують у Копенгагені, в Об'єднаних арабських еміратах, у Тривандрумі (Індія) тощо.

Тож, як зауважував Адольф Дістервег «що суперечить природі є непридатним, хоч би й було вельми культуровідпо-

відним. Чим більше культуровідповідне узгоджується з природовідповідним, тим благородніше, краще та простіше складається життя» [3, с. 191].

Література

1. *Идеи эстетического воспитания*. Антология в 2-х т., т. 2. Москва : Искусство, 1973. С. 346-358.
2. *Хрестоматия по истории зарубежной педагогики* / А.И. Пискунов. 2-е изд. Москва : Просвещение, 1981. 528 с.
3. *Дистервег А.* Избранные педагогические сочинения. Москва : Гос. уч. пед. изд. Мин. просв. РСФСР, 1956. 374 с.
4. *Дистервег А.* Начатки детского школьного учения. Спб., 1861.
5. *Роменець В. А.* Історія психології Стародавнього світу і Середніх віків. К. : Вища шк., 1983. 416 с.

05.02.2021

Відомості про авторів:

Пономарьов Олександр Семенович — кандидат технічних наук, професор; кафедра педагогіки і психології управління соціальними системами імені академіка Івана Зязюна; Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»; Харків, Україна; email: alex37.10@mail.ru; ORCID: 0000-0003-4698-2620; Scopus 1657.

Черемський Максим Петрович — асистент; кафедра педагогіки і психології управління соціальними системами імені академіка Івана Зязюна; Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»; Харків, Україна; email: maxcheremsky@gmail.com; ORCID: 0000-0003-4130-7618.